

УДК 902.2:726 (477-25) «10/12»
DOI <https://doi.org/10.55389/2786-5797.2024.01.09>

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ,

кандидат архітектури, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (Львів, Україна),
доцент кафедри архітектури та реставрації НУ «Львівська політехніка»
(Львів, Україна)
skif@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2096-3272>

ВАГОМИЙ КРОК В УКРАЇНСЬКОМУ ПЛІНФОЗНАВСТВІ

92

Рецензія на видання: Махота О. Плінфи з позначками та слідами з пам'яток Печерського монастиря XI—XIII ст. Каталог / НЗ «Києво-Печерська лавра». Київ; Житомир: Бук-Друк, 2024. 277 с.

У 2024 р. вийшло друком наукове видання у вигляді каталогу, в якому представлено колекцію плінфи XI—XIII ст. з різними позначками та слідами, що зберігається у Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» (далі — НЗКПЛ). Вивчення давніх будівельних матеріалів, їх властивостей та особливостей займає важливе місце в архітектурній археології, яка є ще відносно слабо розвинутою субдисципліною археології України. Важливим феноменом плінфи, яка була одним із домінуючих матеріалів мурованої архітектури Середньовіччя, є наявність на ній різноманітних позначок, знаків, написів та зображень. Їх пізнання відкриває шлях до вивчення об'ємних шарів культури народу загалом, стає предметом дослідження багатьох спеціальних історичних дисциплін, проливаючи світло, зокрема, й на духовну культуру населення княжої доби.

Публікація каталогу плінфи із позначками, які зберігаються у фондах НЗКПЛ авторства Олени Махоти, є актуальним кроком для формування бази широкого спектра майбутніх досліджень з історії, культури й техніки, підсумком дотеперішніх знань про плінфу, а також взірцем для виходу в світ каталогів зі збірок аналогічних промовистих артефактів, уцілілих не лише в наукових центрах України (Київ, Чернігів, Переяслав, Новгород-Сіверський, Володимир та ін.). Зведений каталог із цих центрів у майбутньому дасть можливість вирішити багато питань, пов'язаних із датуванням пам'яток, а також з'ясувати зв'язки між організаціями будівничих різних земель.

Видання складається з передмови, вступу, п'яти розділів, укладених у зручній логічній послідовності, а також кількох додатків. Домінує за обсягом (157 с.) каталог плінф із позначками та слідами, які представлені авторкою в результаті повного опрацювання фондів колекцій НЗКПЛ.

Лаконічна передмова авторства Віталія Козюби заохочує читача дізнатися з рамена Олени Махоти більше про великокняжі часи Києва, зокрема про найпрестижніший і найдорожчий будівельний матеріал — пласку цеглу-плінфу і загадкові знаки, виявлені археологами на її поверхнях.

У вступі наведено перше зображення плінфи, розкрито термінологію назв її поверхонь, вказує на межі, мету, завдання своєї праці, а також анонсовано низку нерозв'язаних дотепер наукових проблем, які можуть висвітлити саме знаки, залишені нам на плінфах. Мета — «узагальнення інформації щодо виготовлення, призначення, використання та різновидів маркованих будівельних матеріалів Києво-Печерського монастиря» XI—XIII ст. Переглядаючи саме видання, можна було б дискутувати з автором щодо формулювання мети. На мою думку, основною метою видання є насамперед публікація каталогу плінф із позначками та слідами — вагомого наукового джерела для подальшого розвитку плінфознавства та інших спеціальних історичних дисциплін, а узагальнення, нанесення чи виготовлення позначок, їх призначення, використання та різновиди вже слугують надбудовою для правильного укладання й глибшого розуміння цього джерела.

Перший розділ присвячений історії розвитку плінфознавства та реконструкції технології виготовлення плінфи. Поступ плінфознавства у XX ст. авторка досить штучно і не зовсім точно поділила за І. Антиповим на три етапи: 40—50-ті; 60—70-ті рр.; 90-й — дотепер. У І. Антипова ж: 40—60-ті; 70—80-ті; від 90-х. Треба зазначити, що І. Антипов не брав до уваги українського плінфознавства і взагалі-то його розвідка стосувалася ширшого кола питань, а саме — будівельної кераміки, куди крім плінфи потрапляла й брускова цегла. Зрештою, в підрядках своєї праці дослідник вказував, що не претендує на вичерпне історіографічне висвітлення теми¹. Тому, якщо поділ на три періоди має логіку: 1) накопичення, 2) детальне вивчення, 3) розроблення досконалішої методології, то стаття М. Холостенка 1955 р. про дослідження руїн Успенського собору² однозначно є початком другого періоду розвитку плінфознавства і не може належати до першого етапу «незначної фіксації та накопичення». Саме розбирання руїн Успенського собору з 1945 р. є унікальним явищем українського плінфознавства і має бути віднесене принаймні з часу виходу згаданої публікації до другого етапу розвою цієї сфери знань, оскільки тут наявні вже типологія за багатьма ознаками, хронологічний аналіз, у тому числі й аналіз знаків на плінфі. Тому періодизацію розвитку плінфознавства в Україні варто формаль-

¹ Антипов И. Некоторые проблемы изучения древнерусской строительной керамики // Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы. Санкт-Петербург: Изд-во Гос. Эрмитажа, 2003. с. 129.

² Холостенко Н.В. Исследование руин Успенского собора Киево-Печерской лавры // Советская археология. 23. 1955. С. 341—358.

но уточнити. Подальше бездоганне розкриття історії вивчення плінфи авторкою власне уточнює попередньо анонсовану періодизацію.

У наступному підрозділі йдеться про реконструкцію технології виготовлення плінфи, хронологічну типологію київської плінфи, що залежала переважно від вживаного інструментарію, під час застосування якого на плінфі залишалися аргументовано інтерпретовані технологічні сліди. Підрозділ дуже пізнавальний і добре ілюстрований. Під час опису слідів на плінфах від формувальних рамок (с. 19, абз. 3) термінологічну дискусію викликає поняття «борозна», що утворюється в нижній частині форми як наслідок витікання глиняного тіста сирця з-під рамки. На відповідній ілюстрації (рис. 5: b, e) представлено не борозну (борозна — це довга, рівна заглибина), а радше «бороду», яка випирає з-під площини рамки назовні. Тому термін «борозна» не зовсім влучний, це доречніше назвати «підтоком на торцях з боку нижньої постелі», як охарактеризував цей слід Денис Йолшин в праці³, на яку посилається авторка.

У підрозділі «Види плінф» О. Махота, узагальнюючи результати праць М. Холостенка⁴ (1975), виокремлює основні різновиди плінфи за формальним принципом і прив'язує їх до відповідного місця застосування у спорудах. Впадає у очі рис. 8, який «під лінійку» зображає комплекти плінф із собору й каплиці, зафіксовані М. Холостенком вручну⁵, надто спрощені зображення трапецеїдальних плінф, які в оригіналі мали секторні заокруглення, призначені для викладання апсид і баневих тамбурів різного радіуса. Саме за цією кривизною можна аргументовано довести, з якої апсиди (центральної чи бічної) або барабана (великого чи малого) походить плінфа. М. Холостенко групував плінфу на комплекти за однаковими габаритами й іншими ознаками, вважаючи, що лекальну плінфу вирізали з прямокутного сирця. Можна було б за морфологією, незалежно від розмірів чи габаритів, детальніше виокремити низку типів плінфи, відомих з Успенського собору та каплиці Іоанна Предтечі:

- 1) квадрат/підквадрат;
- 2) прямокутник/півквадрат;
- 3) трапеція/сегмент;
- 4) округло завершені з підтипами:
 - а) простий;
 - б) трапезуватий;
 - в) з одностороннім правобічним виступом;
 - г) грибоподібний або із двосторонніми вирізами;
- 5) трикутно завершені або клиноподібні.

³ Ёлшин Д. Киевская плинфа X—XIII вв.: опыт типологии // Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. Київ: Laugus, 2017. С. 107.

⁴ Холостенко М. Успенський собор Печерського монастиря // Стародавній Київ. Київ: Наукова думка, 1975. С. 107—170.

⁵ Холостенко Н.В. Вказ. праця, рис. 1, 2.

Фактично на таких п'ятьох чи вісьмох різновидах морфологічна типологія плінфи, відомої з цих пам'яток, поки що вичерпується. Виконана на основі публікацій М. Холостенка, вона збагатилася працею, незважаючи на те, що авторка не ставила перед собою відповідного завдання. Зате типологія комплектів плінф за кольором на рис. 8 передана доволі наочно.

Підрозділ слушно завершується інформацією про брускову жолобчасту цеглу, яка замінює плінфу впродовж XIII—XIV ст. і зафіксована у ремонтних муруваннях Успенського собору XV ст.

Другий розділ текстової частини є важливішим у виданні, він присвячений позначкам на плінфі. Розглядаючи історію вивчення цього феномену, авторка наводить та вдало ілюструє загальноприйнятту сучасну термінологію свідомо нанесених позначок на сирцевих заготовках плінфи: торцевий знак, штаповане клеймо, мітка, розчіс. Наступний підрозділ О. Махота присвячує постаті архітектора М. Холостенка, із багатого творчого доробку якого у науково-фондовому відділі НЗКПЛ зберігається низка невиданих масштабних праць у вигляді рукописів. Серед них рукопис «Каталог зображень знаків на цеглі пам'яток X—XIII ст.». Авторка подає загальну характеристику спадщини архітектора-науковця, аналізує його доробок у царині міченої плінфи і вперше публікує чимало архівних зображень міток і знаків, зафіксованих М. Холостенком на двох центральних спорудах Києво-Печерської Лаври — Успенському соборі та Іоанно-Предтеченській церкві-хрещальні. Слід зазначити, що архівна наукова спадщина науковця, навіть у частковому вигляді, вражає. Вона потребує впорядкованого археографічного видання для осмислення на сучасному етапі розвитку наших знань.

Приставаючи до авторської типології зафіксованих позначок на плінфі, О. Махота подає три короткі підрозділи: «Гіпотези щодо походження традиції маркування плінф», «Різновиди позначок за технікою виготовлення», «Призначення позначок». У першому авторка поділяє гіпотезу Л. Беляєва про зв'язок між системою маркування плінфи княжої доби з пізньоримською традицією штапування цього будівельного матеріалу, зазначає слушність твердження С. Манго про походження традиції відтиснутих княжих знаків на нижній постелі тонких плінф з Візантії наприкінці X ст., яка, проте, швидко відмирає. Їй на зміну в XI ст. приходять пальцеві мітки, пізніше — нанесені гострим предметом. Починаючи з перелому XI—XII ст., разом із появою рівношарового мурування і зростанням товщини плінф з'являються розчоси, клейма і торцеві знаки. У наступному підрозділі вказано, що мітки, клейма і знаки є різновидами позначок за технікою нанесення/виготовлення, а розчоси можуть бути технологічними слідами, тому авторка не поспішає вводити їх до категорії позначок, хоча у кінцевій таблиці типології позначок і слідів розчоси фігурують, мабуть, умовно, як позначки. Щодо призначення позначок,

то услід за Л. Беляєвим авторка виокремлює виробничо-рахункову, вотивно-персоніфікативну та магічно-декоративну функції позначок, а згодом додає ще сакральну-символічну функцію за М. Нікітенко.

У авторській типології (підрозділ 2.3.1) О. Махота розділяє усі позначки на дві великі категорії: спеціальні та випадкові, детально послідовно систематизує їх за різними критеріями і дає уніфіковану таблицю типології позначок на плінфі, що вдало узагальнює увесь викладений матеріал.

Третій розділ присвячений мурованим архітектурним пам'яткам Києво-Печерського монастиря періоду княжої доби, історії формування фондів колекцій, демонструванню і популяризації знаків та слідів, ідентифікованих на зразках плінфи, яка зберігається у фондах НЗКПЛ. Розділ викладено доволі вичерпно і добре проілюстровано.

Центральним, головним, найбільш новаторським і джерельним блоком видання є четвертий розділ — Каталог. На його початку авторка пояснює правила подачі матеріалу. Власне каталог добре ілюстрований, містить 155 одиниць плінф з маркуванням та слідами, які подаються відповідно до типології, розробленої авторкою. Кожна інвентарна одиниця оформлена в уніфікованому порядку на окремому листі у кількох типах зображень (фото, креслення, прорис) та описана за дванадцятьма пунктами. Каталог вражає своєю подачею та довершеністю.

До зразків, які зафіксовані й опрацьовані в існуючих колекціях НЗКПЛ, авторка додає ще 39 одиниць маркованої плінфи з публікацій, документальних фото та архівних справ зі скороченими описами. Очевидно, О. Махота опрацювала всю доступну на сьогодні базу даних маркованої плінфи з архітектурно-археологічних пам'яток НЗКПЛ, що дало їй можливість приступити до статистичної обробки отриманої інформації, яка цілком вичерпно подається у п'ятому розділі з елементами аналітики та інтерпретації. Статистика буде важливою згодом під час порівняння з іншими аналогічними розробками. У цьому світлі важливим є додаток з переліком пам'яток, у яких зафіксовано аналогії до вперше так повно опублікованого каталогу маркованої плінфи. Доречним є словник, поданий у додатках. Він розширює коло допитливого пересічного користувача, пояснюючи вузьку наукову та мало вживану в популярній літературі термінологію, якою послуговується авторка тексту. Бібліографічний список використаних джерел достатньо повний, складається з 83 позицій.

Попри незначні й дискусійні зауваги, висловлені у рецензії, видання надзвичайне за своїм змістом і формою! Добре продумана будова, структура, науковий виклад в сукупності з просторим форматом, шпекатою обкладинкою, якісним папером, високим друком, якісними ілюстраціями, вишуканим дизайном, вдумливою редакторською і коректорською роботою витворили вартісний і відомий продукт — фантастичне джерело для впевненого крокування вперед сучасного українського плінфознавства на славу Україні!

Yuriy LUKOMSKY,
Candidate of Architecture, Senior Researcher at the I. Krypiakevych
Institute of Ukrainian Studies NAS of Ukraine (Lviv, Ukraine),
Associate Professor of the Department of Architecture and
Restoration of Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)
skif@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2096-3272>

A SIGNIFICANT STEP IN UKRAINIAN PLINTH STUDIES)

ABSTRACT. Review of the publication: Makhota O. *Plinths with marks and traces from the monuments of the Pechersk Monastery of the 11th—13th centuries. Catalog / NZ «Kyiv-Pechersk Lavra».* Kyiv; Zhytomyr: Buk-Druk, 2024. 277 p.

REFERENCES

1. Antipov, I. (2003). Nekotore problemi izucheniya drevnerusskoi stroitelnoi keramiki. *Arkhitekturno-arkheologicheskii seminar. Iz istorii stroitelnoi keramiki srednevekovoi Vostochnoi Yevropi.* SPb: Izd-vo Gos. Ermitazha.
2. Kholostenko, N.V. (1955). Issledovanie ruin Uspenskogo sobora Kyivo-Pecherskoi lavri. *Sovetskaya arkheologiya*, 23, 341—358.
3. Yolshin, D. (2017). Kyivskaya plinfa X—XIII vv.: opit tipologii. *Kulturnii shar. Statti na poshanu Gliba Yuriiovicha Ivakina.* Kyiv: Laurus (s. 107).
4. Kholostenko, M. (1975). Uspenskyi sobor Pecherskoho monastyria. *Starodavnii Kyiv.* Kyiv: Naukova dumka (s. 107—170).

